

Dr hab. Beata Szczepańska, prof. UŁ
Katedra Historii Wychowania i Pedagogiki
Uniwersytet Łódzki

Łódź, 14 czerwca 2021 r.

RECENZJA

**rozprawy doktorskiej mgr Anny SZMAJ na temat:
„Ocena faktograficznej roli polskiej literatury łagrowej”,**

Łódź 2021, ss. 179

**napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Jerzego Supadego,
Uniwersytet Medyczny w Łodzi, Wydział Lekarski**

Dramatyczne dzieje Polaków, którzy byli więźniami obozów pracy przymusowej w ZSRR są przedmiotem zainteresowania wielu badaczy, tak w kraju, jaki za granicą. W tym obszarze tematycznym powstały liczne opracowania i wydawnictwa źródłowe, oparte na archiwaliach, wspomnieniach oraz relacjach. Szczególnie po roku 1989, a więc od końca epoki PRL pojawiła się możliwość, by nastąpiło przywracanie pamięci o losach Polaków, którzy w czasie II wojny światowej znaleźli się na obszarach pod okupacją radziecką. Polaków, którzy w świetle tezy Mikołaja Iwanowa byli pierwszymi wśród nacji ukaranych przez ZSRR jako naród. Jeszcze przed 1939 rokiem opublikowano pierwsze świadectwa polskich więźniów obozów sowieckich, ale czas wzmożonego, intensywnego „odzyskiwania pamięci” nastąpił po 1989 roku. Wtedy bowiem zaczęto wznawianie pisanych lub wydawanych wcześniej (głównie na emigracji, ale też w „drugim obiegu”), tekstów literackich powstrzymywanych dotąd przez cenzurę, a dotyczących – jak określiła Izabella Sariusz-Skapska – „epopei Polaków, którzy przeszli przez sowieckie łagry”. Należy je rozumieć jako obozy pracy przymusowej w reżimach totalitarnych, którymi mogły być w polskich doświadczeniach – obozy sowieckie lub niemieckie.

Za pierwszą próbę syntezy dotyczącej literatury łagrowej można uznać pracę Henryka Siewierskiego, zatytułowaną „Spotkanie narodów”, a opublikowaną w Paryżu w 1984 r., zaś za kolejną, wydaną w Warszawie w 1992 r. - książkę Eugeniusza Czaplejewicza pt. „Polska literatura łagrowa”.

Przedmiotem badań podjętych przez Panią mgr Annę Szmaj stał się literacki obraz przeszłości zawarty we wspomnieniach i relacjach polskich b. więźniów sowieckich obozów pracy oraz w innych utworach łagrom poświęconych, rozpatrywany z punktu widzenia dostarczania przezeń informacji umożliwiających konstruowanie faktów historycznych. Problematyka ta mieści się w przedmiocie badań historii społecznej. Można również badać ją na gruncie historii literatury lub teorii literatury. Wobec jednak doprecyzowania tematu, dokonanego przez Doktorantkę na początku „Wstępu” (s. 3): „Droga do wyboru tematu mojej rozprawy doktorskiej była inspirowana myślą na temat szeroko pojętych warunków, zwłaszcza higienicznych i zdrowotnych, w jakich funkcjonowali więźniowie polityczni okresu stalinowskiego (...)” można też usytuować Jej rozważania w obrębie historii medycyny. Skłaniają do tego również cztery spośród pięciu sformułowanych przez Autorkę pytań badawczych (s. 4-5): „Czy polska literatura łagrowa dostarcza informacji dotyczących chorób panujących w łagrach? (...) Czy polska literatura łagrowa zawiera informacje na temat opieki medycznej w łagrach? (...) Czy polska literatura łagrowa dostarcza wiedzy na temat medykamentów wykorzystywanych do leczenia więźniów w łagrach? (...) Czy polska literatura łagrowa zawiera opisy lub wzmianki na temat ambulatoriów medycznych i szpitali funkcjonujących w łagrach? (...) w jaki sposób funkcjonowały one w łagrach”.

Strukturę rozprawy, liczącej 165 stron stanowią: wstęp, cztery rozdziały, wnioski, streszczenia (w j. polskim i w j. angielskim), bibliografia, spis fotografii, spis rycin oraz aneks, zawierający 14 – a nie jak Autorka podaje 13 (s. 8) - stron tytułowych najstarszych wydań polskiej literatury łagrowej.

„Wstęp”, pełniący funkcję rozdziału metodologicznego został poprawnie skonstruowany. W tej części pracy Doktorantka dokonała określenia przedmiotu badań i uzasadnienia wyboru podejmowanej problematyki. Można byłoby jeszcze zwrócić uwagę na znaczenie społeczne podjętych badań, wskazując odniesienia skłaniające do refleksji nad budowaniem pamięci historycznej, stanowiącej składnik historii narodowej. Nie do końca jednak został w tej części pracy doprecyzowany cel badań, gdyż Autorka napisała jedynie (s. 4): „(...) punktem wyjścia musiało być określenie celu badań, co znalazło uwidocznienie w tytule pracy oraz postawionych pytaniach badawczych, na które chciałam uzyskać odpowiedź podejmując

badania nad tą literaturą”. Sformułowane przez Doktorantkę pytania badawcze (przytoczone już wcześniej) są w przeważającej mierze pytaniami rozstrzygnięcia, a w zbyt małym zakresie – pytaniami dopełnienia, co sprawia, że założenia badawcze mniej pasują do - właściwszej przy podjętej problematyce i zastosowanej metodzie badawczej - orientacji jakościowej.

Doktorantka wskazała, iż przyjętą przez Nią metodą badań była analiza treści. Tę nazwę stosuje się do różnych rodzajów praktyki badawczej, co uwidaczniają też definicje tej metody, na które powołuje się Autorka – tak z zakresu nauk humanistycznych, jak i społecznych. Nie wiadomo jednak, czym charakteryzuje się ta metoda w Jej postępowaniu badawczym, co pogłębia jeszcze brak charakterystyki przyjętych technik badawczych oraz określenia sposobu opracowywania materiału badawczego. Odwołanie się do głównego celu analizy treści jako „opisu i interpretacji postaw” (s. 6) powoduje poczucie dysonansu z tematem pracy i pośrednio przezeń wyznaczonym celem badań, wskazanym przez Autorkę.

Ramy chronologiczne rozprawy są określono niezbyt precyzyjnie. Autorka odnosi się bowiem do „czasów panowania Stalina” (s. 6). Zasadność przyjęcia takiej cezurę czasowej jest również wątpliwa z uwagi na przedmiot badań. Może warto było bowiem bardziej zwrócić uwagę na czas powstania/publikowania literatury łagrowej. Odrębną, acz istotną kwestią pozostaje nie tylko czas, ale i miejsce publikacji.

Praca mgr Anny Szmaj opiera się na dość zróżnicowanej podstawie źródłowej. Doktorantka wykorzystwała opublikowane wspomnienia i relacje Polaków, byłych więźniów sowieckich obozów, utwory poświęcone łagrom oraz opracowania z zakresu polskiej i zagranicznej historiografii. Jako podstawę źródłową pracy Autorka wskazała nieliczne materiały archiwalne i drukowane (akty normatywne). Sięgnęła też do bogatych materiałów internetowych. Pewien niedosyt budzi dość słabe wykorzystanie zbiorów Archiwum Wschodniego KARTA, Instytutu Pamięci Narodowej czy materiałów przekazanych do m.in. Muzeum Niepodległości w Warszawie czy Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Sporządzone zestawienie bibliograficzne opiera się na krzyżującym się pod względem formalnym i merytorycznym podziale, co powoduje przemieszanie kategorii źródeł i opracowań. Nie wszystkie zapisy wykorzystanych publikacji są prawidłowe. Niekiedy zapis bibliograficzny jest niekonsekwentny, niepełny lub niejasny przez stosowanie skrótów. Wykazu skrótów w tekście brak.

Tekst jest dość bogato i ciekawie ilustrowany, choć nie wszystkie spośród 23 fotografii dotyczą bezpośrednio tematu pracy.

W przedstawionej do oceny rozprawie zastosowano układ problemowy. Dokonany podział treści nie wydaje się najwłaściwszy. Struktura pracy jest nieco zaburzona. Nie zostały wyodrębnione podrozdziały, co może świadczyć o trudnościach w problematyzacji i chronologicznym porządkowaniu treści oraz o tendencji do nadmiernej generalizacji. W małym stopniu widać związek pomiędzy sformułowanymi pytaniami badawczymi, a zawartością merytoryczną poszczególnych rozdziałów. Zasada rozdzielności treści nie w pełni była stosowana. Zachwiane są również proporcje pomiędzy poszczególnymi częściami pracy, gdyż rozdział pierwszy ma objętość dwudziestu sześciu stron, a ostatni liczy stron pięćdziesiąt siedem.

Rozdział I - „Ogólna charakterystyka polskiej literatury martyrologicznej” (s. 9-36) stanowi merytoryczne wprowadzenie do właściwych rozważań. Doktorantka przedstawiła w nim etapy rozwoju literatury obozowej, choć przy określonych przez Nią ramach czasowych rozważań - „za panowania Stalina”(s. 6) - można byłoby wskazać starsze utwory z tej kategorii niż omówione przez Nią pierwszej części rozdziału (s. 9) jako najwcześniejsze (tj. prace Melchiora Wańkowicza i Józefa Czapskiego z 1944 roku). Rok 1939 przyjmuje na przykład za początek literackich zapisów doświadczeń Polaków, więźniów GUŁagu Izabella Sariusz-Skąpska. Badaczka ta jednak zwraca uwagę na publikowanie jeszcze przed wybuchem II wojny światowej wspomnień łagrowych, autorstwa powracających do kraju Polaków.

Autorka na podstawie analizy literatury przedmiotu, zwłaszcza z zakresu badań literackich zaprezentowała specyfikę polskiej literatury obozowej oraz przedstawiła kryteria pozwalające na stworzenie jej typologii. W końcowej części rozdziału I (s. 31) odniosła się do ujęć historycznych, słusznie wskazując początek polskiej literatury łagrowej na przełom lat dwudziestych i trzydziestych XX w. Właściwie dobranymi, sugestywnymi cytatami Doktorantka oddała dramaturgię przeżyć Polaków oraz trafnie określiła dominanty występujące w utworach literatury obozowej poszczególnych okresów.

Kolejna część rozprawy dotyczy dziejów polskich zesłańców, jeńców, więźniów w Rosji i ZSRR. Rozprawa przekracza tutaj ramy czasowe - niezbyt precyzyjnie, jak już wcześniej wskazano, określone przez Autorkę we „Wstępie” (s. 6) i sięga do wieku XIX, a nawet XVI-XVII (s. 37). Doktorantka posłużyła się w tej części pracy głównie wyjaśnianiem genetycznym w opracowania materiału badawczego, co tworzy właściwe odniesienie dla przedstawienia podjętego tematu. Omówione zostały uwarunkowania relacji polsko-sowieckich i sowiecko-niemieckich oraz wieloaspektowo ujęte przesłanki ideologiczne, światopoglądowe, historyczne, kulturalno-cywilizacyjne martyrologii polskiej w ZSRR.

Przedmiotem analizy rozdziału III są warunki bytowe polskich więźniów obozów pracy w Rosji Sowieckiej. Doktorantka dokonała w tym rozdziale wielostronnego przedstawienia funkcjonowania Polaków w sowieckich łagrach, uwzględniając konteksty: ideologiczno-polityczny, gospodarczo-społeczny oraz estetyczno-moralny. W tej części pracy znalazł się interesujący materiał ikonograficzny – archiwalne fotografie (ze źródeł internetowych).

Rozdział IV, który nosi tytuł „Wpływ warunków w łagrach na zdrowie więźniów (choroby) oraz służba medyczna, jej organizacja i działalność” to zasadnicza część pracy, która bezpośrednio dotyczy głównego przedmiotu podjętych badań, choć nie został on wyartykułowany w tytule pracy. Jest to najobszerniejszy (s. 116-141) i jednocześnie najbardziej interesujący fragment rozprawy, choć pewne wątki dotyczące problematyki ujętej w tytule rozdziału znalazły się również w rozdziale III (s. 95-97). Doktorantka zastosowała tutaj głównie wyjaśnianie deskrypcyjne. W części tej zaprezentowano zagadnienia dotąd niepodejmowane w tak szerokim zakresie w literaturze przedmiotu. Szczególnie dotyczy to charakterystyki personelu służby medycznej w sowieckich obozach pracy, a zwłaszcza ofiarnej i humanitarnej postawy, dość licznych w tej grupie, polskich lekarzy.

We „Wnioskach” znalazła się rekapitulacja rozważań i próba odpowiedzi na postawione pytania badawcze. Ujawniły się w tej części pracy konsekwencje wcześniej już wskazanych wątpliwości wobec przyjętych rozwiązań teoretyczno-metodologicznych. Wspomnianą wcześniej tendencję do nadmiernej generalizacji wyraża zawarte we „Wnioskach” stwierdzenie Autorki: „(...) jedyne pozytywne informacje odnośnie życia łagrowego dotyczyły właśnie szpitali i postawy personelu medycznego” (s. 141).

Przedstawiona do oceny rozprawa mgr Anny Szmał jest niejednorodna pod względem formalnym i merytorycznym. Można w niej znaleźć pewne uchybienia, o których wcześniej wspomniano. Autorka skupiła się na warstwie faktograficznej, eksponując aspekt historyczno-medyczny. Jej badania, podjęte na pograniczu historii, literatury i medycyny - utrudniały ścisłe zastosowanie wzorców interpretacyjnych i modeli badawczych. Jednak biorąc pod uwagę całość osiągnięcia naukowego, można uznać, iż Doktorantka podjęła się rozwiązania oryginalnego problemu badawczego, wykazując się przy tym ogólną wiedzą teoretyczną. Całokształt rozprawy, zarówno pod względem merytorycznym, jak i historiograficznym – można uznać za satysfakcjonujący. Liczę na to, iż sformułowane uwagi i sugestie, mające

charakter dyskusyjny, spowodują głębszą refleksję Doktorantki nad literaturą przedmiotu, własnym warształem badawczym oraz osiągniętymi wynikami. Należałoby potraktować je jako szansę do rozwinięcia wypowiedzi Autorki w kolejnej części przewodu doktorskiego.

Konkludując stwierdzam, że przedłożona do oceny rozprawa doktorska Pani magister Anny Szmaj, przygotowana pod kierunkiem prof. dr. hab. Jerzego Supadego, spełnia warunki określone w *Ustawie o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz stopniach i tytule w zakresie sztuki* z dnia 14 marca 2003 r. z późniejszymi zmianami. Wnioskuje zatem o dopuszczenie Pani mgr Anny Szmaj do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

